

Νίκη Βασιλικού

Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΕΦΑΑΝΑΤ

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής στην Παιανία: νεότερα στοιχεία για τις οικοδομικές φάσεις και τον τοιχογραφικό του διάκοσμο

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ σήμερα βρίσκεται εντός του οικισμού της Παιανίας (πρ. Λιόπεσι), ενώ παλαιότερα ήταν εκτός του χωριού και έως τα 1885 λειτουργούσε ως κοιμητηριακός¹. Οι ιστορικές μαρτυρίες για τον ναό είναι ανύπαρκτες, ωστόσο έχει ενδιαφέρον να μνημονευθεί η αναφορά του Γεωργίου Χατζησωτηρίου, ο οποίος θεωρεί ότι από έμμεσα στοιχεία, τα οποία δεν κατονομάζει, τοποθετεί την ανακαίνισή του ή την ανέγερσή του μεταξύ των ετών 1730-1760. Ο ίδιος πιθανολογεί ότι ο ναός της Αγίας Παρασκευής που αναφέρεται σε σιγίλιο του Πατριάρχη Νεοφύτου, του έτους 1611, και σε έγγραφο της μονής Πετράκη του 1762 ταυτίζεται με τον ομώνυμο ναό της Παιανίας. Στο σιγίλιο μνημονεύεται κάποια μονή του Γενεσίου της Θεοτόκου που μετονομάστηκε σε Αγία Παρασκευή ενώ το δεύτερο έγγραφο σχετίζεται με το αίτημα του Άνθιμου, ηγουμένου της πέριξ των Αθηνών Μονής των Ασωμάτων, προς τις τουρκικές αρχές για επισκευή ναού αφιερωμένου στην Αγία Παρασκευή στο τσιφλικί Ξυλοκέριζα, ο οποίος ήταν σε ετοιμόρροπη κατάσταση και δεν επέτρεπε τη λειτουργία του².

Σύμφωνα με παλαιότερες αναφορές η Αγία Παρασκευή (εικ. 1) είναι θεμελιωμένη στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής, από την οποία σώζεται η ημικυκλική αψίδα που ενσωματώθηκε στο μεταγενέστερο κτήριο και αποτελεί το χώρο του ιερού της σημερινής εκκλησίας³. Στη νότια εξωτερική πλευρά του ναού σώζεται τμήμα του στυλοβάτη και του ανατολικού τοίχου του νότιου κλίτους της αρχικής

1. Γ. Δ. Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών (1205-1973)*, Αθήνα 1973, 188.

2. Για το θέμα της ταύτισης του ναού στο σιγίλιο και στο έγγραφο βλ. Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας*, ό.π., 190-192.

3. Για την περιγραφή του ναού και τη χρονολόγηση της αρχικής του φάσης βλ. Χ. Μπούρας – Α. Καλογεροπούλου – Ρ. Ανδρεάδη, *Οι εκκλησίες της Απικής*, Αθήνα 1969, 235-236.

πιθανώς τρίκλιτης βασιλικής. Μετά από αλληπάλληλες επισκευές και προσθήκες ο ναός στη σημερινή του μορφή ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της δρομικής ξυλόστεγης βασιλικής, με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά, και έχει χρονολογηθεί στους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Η στέγη της είναι δίριχτη και στηρίζεται σε δύο εγκάρσια ενισχυτικά τόξα που πατούν σε παραστάδες. Βόρεια του ναού έχει προστεθεί παρεκκλήσι αφιερωμένο στους Ταξιάρχες⁴ που στεγάζεται με μονόριχτη ξυλοστέγη και έχει τρίπλευρη αψίδα, προσδίδοντας έτσι διπλή υπόσταση στην εκκλησία. Το ανατολικό τμήμα του κυρίως ναού χωρίζεται με το παρεκκλήσι με τοιχοποιία ενώ το δυτικό φέρει δύο ανοίγματα μεταξύ των παραστάδων.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του δίκλιτου ή δισηπόστατου ναού δεν είναι άγνωστος στην περιοχή αλλά και ευρύτερα κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας, αφού απαντά στην Παναγία Μεσοπορίτισσα στον Όλυμπο, στην Αγία Τριάδα Μαρκοπούλου, πιθανόν στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Παιανία, η οποία αργότερα μετατράπηκε σε τρίκλιτη, στην Αγία Παρασκευή και Κυριακή στο Γραμματικό, και άλλου⁵. Η συμμετρική διάταξη αντηρίδων-παραστάδων στο νότιο και στο βόρειο τοίχο του ναού της Αγίας Παρασκευής με ισάριθμα εγκάρσια τόξα και τα νέα ευρήματα κατά τις εργασίες υποδηλώνουν πιθανή μετεξέλιξη του κεντρικού κλίτους τρίκλιτης βασιλικής σε μονόκωρο ναό⁶.

Στο πλαίσιο των εργασιών στερέωσης-αποκατάστασης του ναού αποκαλύφθηκαν νέα στοιχεία που συμβάλλουν στην αποκατάσταση της αρχικής φάσης του και τεκμηριώνουν τις αλληπάλληλες οικοδομικές-επισκευαστικές φάσεις, από τις οποίες προέκυψε η σημερινή του μορφή⁷. Στην αψίδα αποκαλύφθηκε δίλοβο τοξωτό πλίνθινο άνοιγμα που απαντά σε πρώιμους βυζαντινούς ναούς⁸. Στο παλαιότερο τμήμα του νότιου τοίχου του ναού αποκαλύφθηκαν δύο τοξωτά παράθυρα και μεταξύ του κυρίως ναού και του ιερού του παρεκκλησίου υπήρχε θυραίο άνοιγμα

4. Παλαιότερη αναφορά ότι το παρεκκλήσι είναι αφιερωμένο στον Άγιο Χαράλαμπο δεν τεκμηριώνεται. Βλ. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, ό.π., 235.

5. Ν. Παπαγιαννάκος, «Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας στη ΝΑ. Αττική κατά την όψιμη Τουρκοκρατία», *Πρακτικά ΙΒ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Παλλήνη 30 Νοεμβρίου - 3 Δεκεμβρίου 2006), Καλύβια Θορικού 2008, 495-509, ιδιαίτ. 497.

6. Όπως παρατηρείται στον Ταξίαρχη Καλυβίων, στον Άγιο Αθανάσιο Παιανίας, στον Άγιο Γεώργιο Κουβαρά. Δ. Πάλλας, «Η Παλαιοχριστιανική νοτιοανατολική Αττική», *Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής* (Καλύβια Αττικής 25-28 Οκτωβρίου 1985), Καλύβια 1986, 43-68, ιδιαίτ. 52-53, 57-59. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, 159-161.

7. Οι εργασίες που εκτελούνται από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής και το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο Ιερού Ναού Ζωοδόχου Πηγής Παιανίας βρίσκονται σε εξέλιξη.

8. Όπως για παράδειγμα στον Άγιο Γεώργιο Κουβαρά. Βλ. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, ό.π., 160. Γενικότερα για τα παράθυρα βλ. Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον. Από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, έκδοση δεύτερη, Θεσσαλονίκη 1992, 161-168.

με πλίνθινο τόξο, το οποίο εντοιχίστηκε σε μεταγενέστερη φάση. Στο βόρειο τοίχο διασώζεται η γένεση πλίνθινου τόξου, που ανήκει πιθανόν στην τοξοστοιχία του κεντρικού κλίτους του αρχικού κτηρίου. Τμήμα της δυτικής πλευράς της εκκλησίας ανήκει επίσης σε παλαιότερη φάση⁹. Στο ναό εντοπίζονται αρράβδωτοι κίονες σε δεύτερη χρήση, μαρμάρινο επίθημα στην αψίδα με εγχάρακτο σταυρό στην ορατή λοξότιμη πλευρά του (εικ. 2) και αποτμήματα μαρμάρινων ιωνικών κιονοκράνων στην τοιχοποιία του (εικ. 3). Στον αύλειο χώρο του εντοπίζονται τμήματα αρράβδωτων κίωνων, διάφορα άλλα αρχιτεκτονικά μέλη και κάλυμμα σαρκοφάγου. Οι διερευνητικές τομές στο εσωτερικό του ναού αποκάλυψαν οικοδομικά κατάλοιπα και ταφές που τεκμηριώνουν την ύπαρξη παλαιότερου κτηρίου στην ίδια θέση καθώς και την κοιμητηριακή χρήση του ναού.

Από τα έως τώρα δεδομένα προκύπτει ότι ο μεταβυζαντινός ναός της Αγίας Παρασκευής θεμελιώθηκε κατά τη βυζαντινή εποχή και έλαβε τη σημερινή του μορφή από αλληπάλληλες επισκευές, διατηρώντας όμως τμήματα παλαιότερων φάσεων, τα οποία ενσωματώθηκαν στη σημερινή εκκλησία¹⁰.

Το εσωτερικό του ναού έφερε τοιχογραφικό διάκοσμο, τμήματα του οποίου διακρίνονταν από παλαιότερα, κάτω από παχύ στρώμα αιθάλης¹¹. Το τεταρτοσφαιρίο της αψίδας κοσμεί η Παναγία Πλατυτέρα με το Χριστό στο στήθος, πλαισιωμένα από δύο αγγέλους, ενώ ψηλότερα ακολουθεί ζώνη με το θέμα «Ανώθεν οι Προφήται»¹². Οι προφήτες παριστάνονται στηθαίοι κρατώντας ανοικτά ειληπά, σε σύνθεση από ελπισσόμενους βλαστούς, όπως απαντά στο διάκοσμο του 18ου αιώνα στην Αγία Τριάδα Μαρκοπούλου, στην Παλαιοπαναγιά Κάντζας, στον Άγιο Πέτρο και στον Άγιο Βασίλειο στο Κορωπί¹³.

Στη βόρεια πλευρά του μετώπου της αψίδας παριστάνεται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, ενώ στο κέντρο του το Ιερό Μανδήλιο. Η σκηνή του Ευαγγελισμού παρουσιάζεται σε ενιαίο πίνακα, κατά τη βυζαντινή παράδοση της πρώτης χιλιετίας¹⁴,

9. Στην τοικοδομία παρεμβάλλονται ζώνες από πλίνθους, όπως απαντά κατά την παλαιοχριστιανική εποχή αλλά και αργότερα. Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, β' έκδοση, Αθήνα 1994, 235-236. Π. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, ό.π., 143-144.

10. Οι εργασίες στερέωσης του ναού, στο πλαίσιο των οποίων προβλέπονται και ανασκαφικές τομές, βρίσκονται σε εξέλιξη. Τα τελικά συμπεράσματα για την αρχική μορφή του μνημείου και η χρονολόγηση των οικοδομικών του φάσεων θα παρουσιαστούν μετά την ολοκλήρωσή τους.

11. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, ό.π., 235-236.

12. Το θέμα σχετίζεται με την Παναγία και το μυστήριο της Ενσάρκωσης. Για την εμφάνισή του και το συμβολισμό του βλ. Ν. Πανσελίνου, «Κρητική εικόνα του 1636, έργο του Ρεθύμνιου ζωγράφου Γεωργιλά Μαρούλη», *Ευφρόσυνον*, 2, Αθήνα 1992, 469-482, και ιδιαίτ. 477- 480.

13. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, ό.π., Εικ. 10, 136, 137, 207.

14. Ι. Δ. Βαράλης, «Παρατηρήσεις για τη θέση του Ευαγγελισμού στη μνημειακή ζωγραφική κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμος ΙΘ' (1996-1997), 201-219, και ιδιαίτ. 202-205.

με την Παναγία αριστερά να παριστάνεται όρθια ολόσωμη μπροστά σε αρχιτεκτονικό βάθος και ψηλότερα δεξιά τον αρχάγγελο Γαβριήλ. Η παράσταση σε ενιαία σύνθεση ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι το νότιο άκρο του μετώπου της αψίδας την εποχή της ισόρρησης είχε παραμείνει εκτός της στέγης του ναού.

Στην ανώτερη ζώνη του βόρειου τοίχου διακρίνεται σκηνή από τον Θεομητορικό κύκλο, πιθανόν τα Εισόδια της Θεοτόκου, ενώ στην αντίστοιχη ζώνη του νότιου τοίχου του κυρίως ναού παριστάνονται χριστολογικές σκηνές, από τις οποίες ταυτίζονται, από ανατολικά προς τα δυτικά, η Γέννηση του Χριστού, η Υπαπαντή και η Βαΐοφόρος (εικ. 4, 5).

Οι τοιχογραφίες με ολόσωμους αγίους στο βόρειο τοίχο του ναού είναι νεότερες και ανάγονται στον 20ό αιώνα. Το χαμηλό τέμπλο είναι κτιστό και έχει διακοσμηθεί με τοιχογραφίες από το Φώτη Κόντογλου, το έτος 1940, *εν μέσω της zάλης του μεγάλου πολέμου*, σύμφωνα με την τρίσιχη μεγαλογράμματη επιγραφή στο υπέρθυρο του ανοίγματος της πρόθεσης.

Κατά τις εργασίες προληπτικής συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου του μνημείου¹⁵ ήλθαν στο φως νέα στοιχεία για το εικονογραφικό του πρόγραμμα. Στο κέντρο της κόγχης του ιερού αποκαλύφθηκε η παράσταση του Μελισμού, με την Αγία Τράπεζα, πλαισιωμένη από τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες¹⁶. Η τράπεζα καλύπτεται από τρία κιβώρια από τα οποία είναι αναρτημένες κανδήλες. Κάτω από το μεσαίο κιβώριο διαφαίνεται μορφή Χερουβείμ που ίσως κρατεί ριπίδιο (εικ. 6).

Αριστερά της τράπεζας παριστάνεται ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (εικ. 7) και δεξιά οι άγιοι Βασίλειος, Αθανάσιος και Κύριλλος Αλεξανδρείας¹⁷. Οι δύο πρώτοι, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Βασίλειος, που φέρουν πατριαρχικό σάκο, διακοσμημένο με συμπλεκόμενους ένσταυρους κύκλους, και ένσταυρο ωμοφόριο, ευλογούν με το δεξί χέρι, ενώ οι άγιοι Αθανάσιος και Κύριλλος φορούν ένσταυρο φαιλόνιο και ωμοφόριο και κρατούν ανοικτό ειλητό¹⁸. Πιθανολογείται ότι στην Αγία Παρασκευή δεν τηρήθηκε η συμμετρική διάταξη των ιεραρχών λόγω της απεικόνισης της αγγελικής μετωπικής νεανικής μορφής σε εξέχουσα θέση δίπλα στο Χρυσόστομο (εικ. 8).

15. Οι εργασίες υλοποιήθηκαν από τον συντηρητή κ. Ιωάννη Σπανό, με ανάθεση από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο Ζωοδόχου Πηγής Παιανίας και με την εποπεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής.

16. Για τον Μελισμό γενικά βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα τίμα δώρα ή τον Ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη 2008.

17. Οι ίδιοι ιεράρχες απαντούν στον Άγιο Πέτρο στο Κορωπί με συμμετρική όμως διάταξη, με τους Αθανάσιο και Χρυσόστομο αριστερά και Βασίλειο και Κύριλλο δεξιά. Βλ. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, ό.π., 9-10.

18. Για θέση και τα άμφια των ιεραρχών βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ο Μελισμός*, ό.π., 125-143.

Πρόκειται πιθανόν για τον Χριστό ως Μεγάλης Βουλής Άγγελο¹⁹ ή για αρχάγγελο σε τιμητική θέση στην αψίδα που παραπέμπει στη βυζαντινή παράδοση ζωγράφησης του επώνυμου αγίου στο χώρο του ιερού²⁰.

Στο νότιο άκρο της κόγχης, μέσα σε πλαίσιο διαμορφωμένο με κόκκινη ταινία, παριστάνεται ο πρωτομάρτυρας Στέφανος ως διάκονος, με λευκό σιχάριο κοσμημένο με μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους στις παρυφές του. Με το δεξί χέρι κρατεί θυμιατό ενώ με το αριστερό κιβωτίδιο, σε εικονογραφικό τύπο που παραπέμπει σε παλαιότερο εικονογραφικό πρότυπο (εικ. 9).

Στο βόρειο άκρο της κόγχης αποκαλύφθηκε το Όραμα του Αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας που συνοδεύεται από τον Άρειο να προβάλλει από το στόμα κουλουριασμένου θηρίου (εικ. 10). Γενικά στην απόδοση του επεισοδίου και ιδιαίτερα στον τρόπο απεικόνισης του θηρίου και του Αρείου ακολουθείται ο εικονογραφικός τύπος που απαντά σε τοιχογραφίες του 18ου αιώνα στην Αττική, όπως στην αντίστοιχη παράσταση στην Αγία Παρασκευή και Θέκλα Μαρκοπούλου²¹, στη Μεσοπορτίτσα στο Κίτσι Κορωπίου²² αλλά και αλλού²³.

Από τον διάκοσμο της κόγχης σώζεται καλύτερα ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος (εικ. 11), ο οποίος συνδέεται στενά με την αντίστοιχη παράσταση στον Άγιο Πέτρο Κορωπίου²⁴ (εικ. 12), τόσο εικονογραφικά όσο και τεχνοτροπικά. Ιδιαίτερα η σχηματοποιημένη απόδοση του προσώπου είναι παρόμοια στις δύο παραστάσεις και πιθανολογείται ότι ανάγονται στην ίδια εποχή και έχουν φιλοτεχνηθεί από ζωγράφους με κοινές καλλιτεχνικές καταβολές.

Στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού, κοντά στο τέμπλο, αποκαλύφθηκε τμήμα μετωπικού αρχαγγέλου, με υψωμένο σπαθί στο δεξί του χέρι. Δυτικότερα διατηρούνται οι Άγιοι Κωνσταντίνος, Ελένη και Αικατερίνη (εικ. 4), στην ίδια θέση και

19. Έχει αποκαλυφθεί τμήμα της μορφής, ενώ η υπόλοιπη καλύπτεται από νεότερη σε κακή κατάσταση παράσταση, πιθανόν του Παντοκράτορα. Ο Χριστός ως Μεγάλης Βουλής Άγγελος απαντά στην βόρεια κόγχη της Αγίας Τριάδας στο Μαρκόπουλο. Μπούρας – Καλογεροπούλου - Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, 156, εικ. 140-141. Για την εικονογραφία του θέματος γενικά βλ. J. Meyendorff, «L'icographie de la Sagesse Divine dans la tradition byzantine», *CA10* (1959), 259-277.

20. Χ. Κωνσταντινίδη, «Το δογματικό υπόβαθρο στην αψίδα του Αγίου Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός – Ο Μελισμός – Ο Επώνυμος άγιος», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τόμος Κ' (1998-1999), 165-176 και ιδιαίτ. 167-168. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Άγιος Γεώργιος ο Διασορίτης της Νάξου. Οι τοιχογραφίες του 11ου αιώνα*, Αθήνα 2016, 37-39.

21. Το επεισόδιο με τον Άρειο εικονίζεται στο ιερό της Αγίας Θέκλας. Για το δίδυμο ναό και τις τοιχογραφίες της Αγίας Παρασκευής, έργο του ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου και μαθητών του βλ. Μ. Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Παρασκευής στο Μαρκόπουλο Μεσογείων», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', 11 (1982-83), 189-226, ιδιαίτ. 197.

22. Παράσταση αδημοσίετη. Για το ναό βλ. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, ό.π., 88-90.

23. Στον άγιο Νικόλαο στο «Μετόχι» Αχαρνών. Παράσταση αδημοσίετη.

24. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, ό.π., εικ. 7.

με την ίδια διάταξη όπως στον Άγιο Αθανάσιο Κουβαρά, στις τοιχογραφίες που φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Γεώργιος Μάρκου²⁵. Το σπάραγμα τοιχογραφίας, από αδιάγνωστη παράσταση, που εντοπίστηκε στη νότια πλευρά του κυρίως ναού πιθανόν προέρχεται από παλαιότερη διακόσμηση του.

Ενδιαφέρον έχει ο διάκοσμος που αποκαλύφθηκε στο δυτικό τμήμα του ναού, που χρησίμευε πιθανόν ως νάρθηκας, όπου οι παραστάσεις στις δύο παραστάδες παραπέμπουν στο εικονογραφικό πρόγραμμα τέμπλου. Στη βόρεια παραστάδα απεικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη Βρεφοκρατούσα και δίπλα της η Αγία Παρασκευή ολόσωμη μετωπική (εικ. 13), ενώ στη νότια τοποθετείται ο Χριστός Παντοκράτορας ένθρονος.

Η παράσταση της Παναγίας συνδέεται στενά με αντίστοιχη παράσταση του 1763 στη Μεσοσπορίτισσα στο Κίτσι Κορωπίου, ως προς τη μορφή του θρόνου και τη στάση της Θεοτόκου²⁶. Ψηλότερα πάνω από την Παναγία και την Αγία Παρασκευή διασώζεται το αριστερό τμήμα αφιερωματικής παράστασης²⁷ με τους Αγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρες της Σεβαστείας²⁸. Οι μάρτυρες απεικονίζονται γυμνοί με λευκό περίζωμα διατεταγμένοι σε σειρές, με αυτούς της πρώτης σειράς να παριστάνονται ολόσωμοι, ενώ από τους άλλους να διακρίνεται τμήμα του σώματος ή η κεφαλή τους. Η παράσταση ακολουθεί εικονογραφικό τύπο γνωστό από την παλαιολόγεια περίοδο, από τον οποίο προέρχεται και το επεισόδιο του λιπόθυμου από το μαρτύριο αγίου²⁹ (εικ. 14). Ανάλογη είναι η παράσταση στην Αγία Παρασκευή Μαρκοπούλου³⁰, χωρίς όμως τον λιπόθυμο μάρτυρα³¹, ενώ είναι κοινή στις δύο τοιχογραφίες η κυκλική μορφή των στεφάνων πάνω από τους μάρτυρες.

Οι παρατηρήσεις για τις τοιχογραφίες της Αγίας Παρασκευής είναι αποσπασματικές λόγω της κατάστασης διατήρησής τους και διατηρούνται επιφυλάξεις ως προς τη χρονολόγησή τους. Η πρώτη όμως αυτή εξέτασή τους οδηγεί σε ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα τόσο για τους τεχνίτες όσο και για τη ζωγραφική

25. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, ό.π., 163.

26. Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη, *Εκκλησίες*, ό.π., 89.

27. Σώζεται δυσανάγνωστη μικρογράμματα δίστιχη επιγραφή: *Δέσεις των δούλων του θεού/ [...]* και των τέκνων.

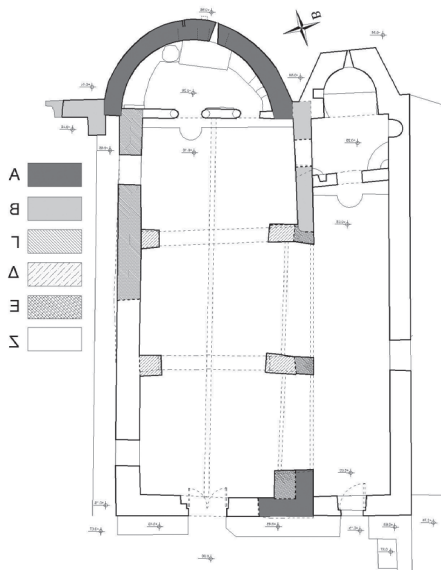
28. Η σωζόμενη παράσταση καλύπτει παλαιότερη τοιχογραφία, της οποίας διακρίνεται τμήμα πλαισίου με κόκκινο χρώμα.

29. I. Furlan, *Le icone byzantine a mosaico*, Padova 1979, 67-68, εικ. 19. Τζ. Παπαγεωργίου, «Σπάνιες παραστάσεις από τον βίο των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο καθολικό της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα Λακωνίας», *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', 34 (2013), 203-214, και ιδιαίτ. 208.

30. Λάζαρη, «Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Παρασκευής», ό.π., 207, εικ. 17.

31. Όπως παρατηρείται σε εικόνες ήδη από τον 16ο αιώνα. Ν. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, *Οι εικόνες της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας από το 16ο έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Αρχαιολογική τεκμηρίωση*, Αθήνα 2002, 172-173, πίν. 45.

τους. Πιθανολογείται ότι οι τοιχογραφίες του ναού δεν αποτελούν ενιαία καλλιτεχνική δραστηριότητα αλλά εκτελέστηκαν από διαφορετικούς καλούς τεχνίτες την ίδια ή κοντινή εποχή που επηρεάστηκαν τόσο από τον γνωστό ζωγράφο Γεώργιο Μάρκου από το Άργος, ο οποίος είχε έντονη παρουσία στην Αττική κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, όσο και από τους επιγόνους του που συνέχισαν το έργο του μετά τα μέσα του ίδιου αιώνα.

Εικ. 1. Ναός Αγίας Παρασκευής Παϊανίας. Κάτοψη με τις οικοδομικές φάσεις (Κώστας Ραγκούσης, Αρχιτέκτονας Μηχανικός).

Εικ. 2. Μαρμάρινο επίθημα.

Εικ. 3. Τμήμα μαρμάρινου ιωνικού κιονοκράνου.

Εικ. 4. Η Βαϊοφόρος και οι Άγιοι Κωνσταντίνος, Ελένη και Αικατερίνη

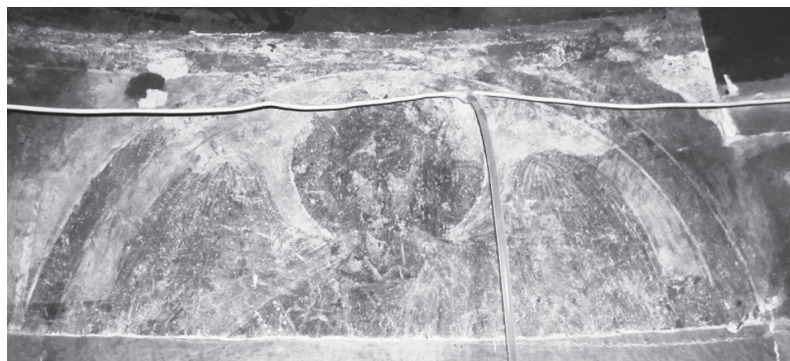
Εικ. 5. Η Βαϊοφόρος (λεπτομέρεια).

Εικ. 6. Μελισμός, η Αγία Τράπεζα.

Εικ. 7. Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

Εικ. 8. Αγγελική μετωπική μορφή.

Εικ. 9. Ο πρωτομάρτυρας Στέφανος.

Εικ. 10. Ο Άρειος και το θηρίο.

Εικ. 11. Αγία Παρασκευή Παιανίας.
Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

Εικ. 12. Άγιος Πέτρος Κορωπίου.
Ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος
(Μπούρας – Καλογεροπούλου – Ανδρεάδη).

Εικ. 13. Ένθρονη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος και Αγία Παρασκευή.

Εικ. 14. Άγιοι Τεσσαράκοντα, λεπτομέρεια.